

O‘QUVCHILARDA ESSE YOZISH KO‘NIKMASINI RIVOJLANTIRISH BOSQICHLARI

Kabulov I.Sh.

*Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti
tayanch doktoranti*

Tayanch so‘zlar: esse, yozma nutq, ko‘nikma, bilim, malaka, mezonlar, bosqichlar, tanqidiy fikrlash, kreativlik.

Ключевые слова: эссе, письменная речь, навыки, знания, умения, критерии, этапы, критическое мышление, креативность.

Key words: essay, written speech, skills, knowledge, qualifications, criteria, stages, critical thinking, creativity.

Резюме:

Maqolada umumta’lim maktab o‘quvchilarining yozma nutq ko‘nikmalarini rivojlantirish, xususan, esse yozish malakasini hosil qilish mezonlari, bosqichlari, usul va vositalarini ishlab chiqish, takomillashtirish bo‘yicha tavsiyalar bayon qilingan.

Резюме:

В статье приведены рекомендации по развитию и совершенствованию навыков письменной речи учащихся общеобразовательных школ, в частности критерии, этапы, методы и средства формирования навыков написания эссе.

Summary:

The article presents recommendations for developing and improving written speech skills in secondary school students, particularly the criteria, stages, methods, and means of forming essay writing skills.

Kompyuter texnologiyalari qanchalik rivojlanmasin, yozma savodxonlikning ahamiyati oshib boraveradi. Tilshunos olim N.Mahmudov til va tafakkur, til va madaniyat, til va gapiruvchi inson o‘rtasidagi bunday uzviy, ikki tomonlama va muntazam aloqa, grammatika va tafakkurning o‘zaro uyg‘un munosabati bugun ham, ayniqsa, antroposentrik talqinlarda alohida e’tirof etilayotganini ta’kidlab, G.A.Zolotovanning “Grammatika ilmi – filologiyaning bir qismi, bu ilm turli paradigmalar, qoidalar va taqiqlar to‘plami emas, balki til qurilishiga, matnlar qurilishiga, insonning tafakkur qurilishiga kirish uchun kalitdir” degan fikrini keltirib o‘tadi [1:8]. “...turli mavzu va uslubdagi matnlar yuzasidan yozma

topshiriqlar bajarish o'quvchining yozma nutq haqidagi bilimi, tasavvurlarini kengaytiradi. Bunday topshiriqlar matndan ma'lum kommunikativ vazifada qo'llangan so'z va so'z birikmalarini topish, ularning nima uchun qo'llanganiga izoh berish, matn ichidan matnning bir butunligini ta'minlab turishga xizmat qiladigan vositalarni aniqlash, matn va uning boshqa muallif tomonidan yozilgan bayonini qiyoslash kabi mashqlar yozma nutqning charxlanishiga xizmat qiladi"[2:62-63]

S.Dolimov insho nutqni to'g'ri qurish hamda fikrni aniq ifodalashga o'rgatish, mavzuga mos material to'plash, qiziqarli, ahamiyatli, haqiqiy borliqni aks ettiradigan voqealar rivojida ketma-ketlikni belgilash, reja tuzish ko'nikma va malakalarini shakllantirishga xizmat qilishi haqida fikr yuritilgan [3:103]. Lekin insho va uni tashkil etishning ilmiy-nazariy asoslari ishlab chiqilmagan. Bundan tashqari, insho yozish asnosida o'quvchilarda shakllantirilishi lozim bo'lgan ko'nikmalarni sobiq sovet davri adabiy ta'limi maqsadiga muvofiq tarzda tashkil etish nazarda tutilgan.

S.Ismatova umumiy o'rta ta'limning yuqori bosqichida inshoni tashkil etishga qaratilgan bo'lib, unda, asosan, adabiy mavzudagi insholar yozdirishga e'tibor qaratgan [4:62]. Insho nazariyasi va uni tashkil etish yuzasidan bir qator ma'lumotlar keltirilgan bo'lsada, davr nuqtayi nazaridan bir tomonlama yondashilganlik ko'zga tashlanib turibdi.

Yozma savodxonlikni rivojlantirish uchun bugungi kun talabiga ko'ra "esse" yozish ko'nikmasini rivojlantirish lozim.

"Esse" so'zi o'zbek tiliga fransuz tilidan kirib kelgan va tarixan lotincha exagium (tortish) so'ziga borib taqaladi. Fransuz tilidan so'zma-so'z tajriba, sinov, urinish, eskiz, esse so'zlari bilan tarjima qilinishi mumkin. Esse – bu ma'lum bir masala yoki masala bo'yicha individual taassurotlar va mulohazalarni ifoda etadigan va mavzuni aniq yoki to'liq talqin qilishni talab qilmaydigan kichik hajmdagi erkin kompozitsiyaga ega nasriy asar.

Essening ba'zi belgilari: muayyan mavzu yoki savolning mavjudligi. Keng ko'lamlil muammolarni tahlil qilishga bag'ishlangan asar, ta'rifiga ko'ra, esse janrida bajarilmaydi. Esse ma'lum bir masala yoki masala bo'yicha individual taassurotlar va mulohazalarni ifodalaydi va mavzuni aniq yoki to'liq talqin qilishni talab qilmaydi. Qoida tariqasida, esse biror narsa haqida yangi, subyektiv ma'noga ega so'zni o'z ichiga oladi, bunday asar falsafiy, tarixiy-biografik, publitsistik, adabiy-tanqidiy, ilmiy-ommabop yoki sof badiiy xarakterga ega bo'lishi mumkin. Essening mazmuni birinchi navbatda muallifning shaxsiyatini – uning dunyoqarashi, fikrlari va his-tuyg'ularini baholaydi.

Ushbu janr soʻnggi yillarda ommalashdi. Esse janrining yaratuvchisi M. Montenedir. U bugungi kunda tez-tez topshiriq sifatida taqdim etiladi va hujjatlar toʻplamining asosiy tarkibiy qismlaridan biridir (oʻquv yurtiga kirish yoki ishga joylashishda). Esselar tanlovi eng yaxshilarning xilma-xilligidan eng yaxshisini tanlashga yordam beradi. Yosh mutaxassis uchun esse yozish ham muhimdir.

Essening maqsadi mustaqil ijodiy fikrlash va oʻz fikrlaringizni yozma ravishda taqdim etish kabi koʻnikmalarni rivojlantirishdir. Esse yozish juda foydali, chunki bu muallifga fikrlarni aniq va toʻgʻri shakllantirishni, maʼlumotlarni tuzishni, asosiy tushunchalardan foydalanishni, sabab-oqibat munosabatlarini taʼkidlashni, tajribani tegishli misollar bilan tasvirlashni, oʻz xulosalarini asoslashni oʻrganishga imkon beradi.

Dalillar – bu faktlar, ijtimoiy hayot hodisalari, voqealar, hayotiy vaziyatlar va hayotiy tajribalar, ilmiy dalillar, olimlarning fikriga havolalar va boshqalar. Har bir tezis foydasiga ikkita dalil keltirish yaxshiroqdir: bitta dalil noaniq koʻrinadi, uchta dalil qisqalik va tasvirga yoʻnaltirilgan janrda taqdimotni "ortiqcha yuklashi" mumkin. Shunday qilib, esse halqa tuzilishini oladi (tezislar va argumentlar soni mavzuga, tanlangan rejaga, fikrni rivojlantirish mantigʻiga bogʻliq): kirish tezis, dalillar tezis, dalillar tezis, dalillar xulosa.

Esse yozishda quyidagi fikrlarni ham hisobga olish kerak: Kirish va xulosa muammoga eʼtibor qaratishi kerak (kirish qismida u qoʻyiladi, xulosada muallifning fikri umumlashtiriladi). Paragraflarni, qizil chiziqlarni tanlash, paragraflarning mantiqiy aloqasini oʻrnatish kerak: bunda ishning yaxlitligiga erishiladi. Taqdimot uslubi: esselar hissiyot, ekspressivlik, badiiylik bilan ajralib turadi. Mutaxassislarning fikriga koʻra, toʻgʻri effekt qisqa, sodda, intonatsiya jihatidan xilma-xil jumlarlar, tinish belgisidan mohirona foydalanish talab qilinadi. Biroq, uslub shaxsiy xususiyatlarni aks ettiradi, buni eslash ham foydalidir.

Esse yozishni boshlashdan oldin quyidagi savollarga eʼtibor bering. Ularga berilgan javoblar sizga esseda yozishga arziydigan narsalarni teranroq aniqlash imkonini beradi: Esseda shaxsiy fazilatlarinigiz yoki qobiliyatlaringizga toʻxtalib, oʻzingizdan soʻrang: men taniganlarimdan u yoki bu sifat bilan farq qilamanmi? bu sifat qanday namoyon boʻldi? Oʻz faoliyatingiz haqida: meni bu faoliyat bilan shugʻullanishga nima majbur qildi? nega men buni davom ettirdim? Siz aytib oʻtgan hayotingizdagi har bir voqea haqida: nega men bu voqeani esladim? bu meni shaxs sifatida oʻzgartirdimi? bunga qanday munosabatda boʻldim? bu men uchun vahiy boʻlganmi; men ilgari bilmagan narsammi? Siz aytib oʻtgan har bir kishi haqida: nega men bu odamni aniq

nomladim? men u kabi bo‘lishni xohlaymanmi? men uning qanday fazilatlariga qoyil qolaman? ularga bir narsa aytilganmi, men butun umrim davomida eslayman? men o‘z qarashlarimni qayta ko‘rib chiqdimmi? Sizning har bir afzalligingiz va sizga yoqmaydigan narsalar haqida: nega menga yoqadi yoki yoqmaydi? bu holat mening hayotimga katta ta‘sir ko‘rsatdimi? Sizning har bir muvaffaqiyatsizligingiz haqida: natijada nimani o‘rgandim? ushbu vaziyatdan qanday foydali narsalarni olib chiqdim?

Essening tasnifi. Essening mazmuni nuqtayi nazaridan quyidagilar mavjud: falsafiy, adabiy-tanqidiy, tarixiy, badiiy, badiiy-publitsistik, ma‘naviy va diniy va boshqalar. Adabiy shaklda esselar quyidagicha ko‘rinadi: sharhlar, lirik miniatyura, eslatmalar, kundalik sahifalari, xatlar va boshqalar. Shuningdek, esselar mavjud: ta‘riflovchi, hikoya, refleksiv, tanqidiy, analitik va boshqalar.

Bunday holda, esse janrida bajarilgan asarning kompozitsion xususiyatlari asoslanadi. Va nihoyat, esselarni ikkita katta guruhga tasniflash taklif qilindi: shaxsiy, subyektiv esse, bu yerda asosiy element muallif shaxsining u yoki bu tomonini ochib berishdir, esse obyektiv bo‘lib, unda shaxsiy tamoyil tavsif mavzusiga yoki biron bir g‘oyaga bo‘ysunadi. Yosh mutaxassisning ma‘lum bir mavzu bo‘yicha essesi ikkinchi guruhga tegishli. Esse belgilari: janrning ba‘zi umumiy xususiyatlarini ajratish mumkin, ular odatda ensiklopediyalar va lug‘atlarda keltirilgan: hajmi ixcham. Albatta, qat‘iy chegaralar mavjud emas. Esse hajmi – kompyuterda terilgan matnning uch-yetti sahifasida bo‘ladi. Masalan, Garvard biznes maktabi ko‘pincha esselarni atigi ikki sahifada yozadi. Rossiya universitetlarida o‘n sahifagacha bo‘lgan esselarga ruxsat beriladi, ammo matn yozma shaklda yoziladi. Muayyan mavzu va uning subyektiv talqini ta‘kidlangan. Esse mavzusi har doim aniq. Esseda ko‘plab mavzular yoki g‘oyalar (fikrlar) bo‘lishi mumkin emas. Bu faqat bitta variantni, bitta fikrni aks ettiradi. Va uni rivojlantiradi. Bu bitta savolga javob.

Erkin kompozitsiya essening muhim xususiyatidir. Tadqiqotchilarning ta‘kidlashicha, esse tabiatan shunday tuzilganki, u hech qanday rasmiy ramkaga sig‘maydi.

Hikoyaning qulayligi. Esse muallifi uchun o‘quvchi bilan ishonchli muloqot uslubini o‘rnatish muhimdir; tushunish uchun u ataylab murakkab, tushunarsiz, keraksiz qat‘iy tuzilmalardan qochadi. Tadqiqotchilarning ta‘kidlashicha, faqat mavzuni yaxshi biladigan, uni turli tomonlardan ko‘radigan va o‘quvchiga uning fikrlashining boshlang‘ich nuqtasiga aylangan hodisaga to‘liq emas, balki ko‘p qirrali qarashni taqdim etishga tayyor bo‘lgan kishi yaxshi esse yozishi mumkin. Paradokslarga moyillik. Esse o‘quvchini (tinglovchini) hayratda qoldirish uchun mo‘ljallangan – bu ko‘plab tadqiqotchilarning fikriga

ko'ra uning majburiy sifati. Esseda aks ettirilgan fikrlashning boshlang'ich nuqtasi ko'pincha aforistik, yorqin bayonot yoki paradoksal ta'rif bo'lib, tom ma'noda bir qarashda shubhasiz, ammo bir-birini istisno qiladigan bayonotlar, xususiyatlar, tezislarga duch keladi.

Ichki semantik birlik ehtimol, bu janrning paradokslaridan biridir. Tarkibda erkin, subyektivlikka yo'naltirilgan esse, shu bilan birga, ichki semantik birlikka ega, ya'ni, asosiy tezislar va bayonotlarning izchilligi, dalillar va uyushmalarning ichki uyg'unligi, muallifning shaxsiy pozitsiyasi ifodalangan hukmlarning izchilligi. Og'zaki nutqqa yo'naltirish, shu bilan birga, esseda jargon, formulali iboralar, so'zlarni qisqartirish, juda beparvo ohangdan foydalanishdan qochish kerak. Esse yozishda ishlatiladigan til jiddiy qabul qilinishi kerak. Shunday qilib, esse yozishda uning mavzusini aniqlash (tushunish), har bir paragrafning kerakli hajmi va maqsadlarini aniqlash muhimdir. Asosiy fikr yoki yorqin ibora bilan boshlagan ma'qul. Vazifa darhol o'quvchining (tinglovchining) e'tiborini jalb qilishdir. Bu yerda ko'pincha qiyosiy allegoriya qo'llaniladi, bunda kutilmagan fakt yoki voqea essening asosiy mavzusi bilan bog'liq.

Esse yozish qoidalari. Esse yozishning rasmiy qoidalaridan faqat bir narsani nomlash mumkin - sarlavha mavjudligi. Essening ichki tuzilishi o'zboshimchalik bilan bo'lishi mumkin. Bu yozma ishning kichik shakli bo'lgani uchun, oxirida xulosalarni majburiy takrorlash talab qilinmaydi, ular asosiy matnga yoki sarlavhaga kiritilishi mumkin.

Argumentatsiya muammoni shakllantirishdan oldin bo'lishi mumkin. Muammoni shakllantirish yakuniy xulosaga to'g'ri kelishi mumkin. Har qanday o'quvchiga qaratilgan essedan farqli o'laroq, u "men bu haqda gaplashmoqchiman...", va tugaydi men quyidagi xulosalarga keldim..., Umumiy ma'noda muhokama qilinadigan narsani allaqachon tasavvur qilgan bo'lishi kerak. Bu esse muallifiga yangisini ochishga e'tibor qaratish va taqdimotni xizmat tafsilotlari bilan bezovta qilmaslik imkonini beradi.

Esse yozishda xatolar. Sinovlardan farqli o'laroq, esselar bir nechta tanlov formatini o'z ichiga olmaydi (bu yerda sizga tanlash uchun bir nechta javob variantlari mavjud). Esse yozish vaqti cheklanmagan, siz uni ko'p marta qayta yozishingiz, do'stlaringizdan essenini o'qishini so'rashingiz mumkin. Barcha imkoniyatlardan foydalangan holda keng tarqalgan xatolardan qochishga harakat qilinishi lozim.

Esse odatdagi klishelar bilan tavsiflanadi: mehnatsevarlik va qat'iyatlilikning ahamiyati, xatolar ustida o'qish va boshqalar.

Uzun jumlar. Taklif qancha uzoq bo'lsa, shuncha yaxshi bo'ladi - ba'zi nomzodlar shunday deb o'ylashadi. Biroq, bu haqiqatdan yiroq. Uzoq iboralar

hali muallifning to'g'riligini isbotlamaydi va qisqa jumlar ko'pincha katta ta'sir ko'rsatadi. Esseda uzun iboralar qisqa iboralar bilan almashtirilsa yaxshi bo'ladi. Esseni ovoz chiqarib o'qishga harakat qiling. Agar o'zingizning nafas olayotganingizni his qilsangiz, paragrafni kichikroq paragraflarga bo'ling.

Esseni tekshirish. Esseni yozishda uning birinchi versiyasini tekshirish katta ahamiyatga ega. Qoramani yozishda sizning asosiy vazifangiz argumentatsiyani ishlab chiqish, asosiy fikrlarni jilolash va ularni qat'iy ketma-ketlikda joylashtirish, ularni tasviriy materiallar yoki yordamchi ma'lumotlar bilan birga olib borish va h.k. Birinchi variantni yozgandan so'ng, unga bir-ikki kun yotishiga ruxsat bering, so'ngra qaytadan tekshirish va takomillashtirish ishiga qayting.

Esseni tekshirishda, birinchi navbatda, muhim fikrlarga e'tibor bering:

Avvalo, esse subyektiv janr ekanligini unutmaslik kerak, shuning uchun uni baholash subyektiv bo'lishi mumkin. Taqdim etilgan ma'lumotlar:

Qaysi savolga javob berishingizdan qat'iy nazar, siz aniq maqsadlarga erishishingiz kerak. Sizdan esse yozayotganda quyidagilarni yodda tutishingiz kutiladi:

Men berilgan savolga javob berdimmi?

Men o'z fikrlarimni qanchalik aniq va tushunarli bayon qildim?

Men yozgan narsalar tabiiymi, xatolar qaerda?

Siz ham ishonch hosil qiling:

O'z karyeralarini ma'lum bir yo'nalishda qurish istagini namoyish etdi.

Hikoyaga sizni boshqa nomzodlar massasidan ajratib turadigan birdan uchtagacha fazilatlar, kuchli tomonlar, xarakterli xususiyatlar kiritilgan.

Ish beruvchi sizni o'z biznesiga taklif qilishi uchun kamida bitta kuchli dalil keltirdi.

Muloqot / yozish qobiliyatlari. Esselar, shuningdek, fikrlarni qog'ozga tushirish qobiliyatingizni va yozish qobiliyatingizni sinab ko'rish uchun mo'ljallangan. Mutaxassislarni tanlash bo'yicha maslahatchi shunday deydi: "sizning esseyingiz sizni kelajakdagi yozuvchi yoki filolog sifatida tavsiflamasligi kerak, siz kelajakdagi rahbar, menejersiz. Biznesda muvaffaqiyat qozonish uchun o'z g'oyalarini yaxshi taqdim etish qobiliyati muhim va boshqa odamlar bilan osongina muloqot qiladiganlar ularni qog'ozda ifoda etish qobiliyatiga ega.

Mutaxassislarning fikriga ko'ra, ko'pincha bitiruvchilar, abituriyentlar kimgadir o'xshab ko'rinishni xohlashadi: yetakchi, yetuk shaxs, ular shunchaki inson bo'lishni unutishadi.

Individuallik. Komissiya (ish beruvchi) barcha hujjatlar uchun ma'lum bir shaxsning qiyofasini ko'rishini ta'minlashning yagona usuli bu essega shaxsiy, noyob elementni kiritishdir. Sizning esselaringiz darhol yanada qiziqarli va diqqatni tortadi. Ular yuzlab boshqa da'vogarlardan ajralib turishga yordam beradi.

O'ziga xos xususiyatlar / o'ziga xoslik / qiziqarli, kulgili narsa.

Mutaxassislarning fikriga ko'ra, bitiruvchilar (abituriyentlar) ruxsat etilgan darajadan oshib ketishidan qo'rqmasliklari kerak, o'zingiz bo'lish yaxshiroqdir. Ko'pincha bitiruvchilar to'g'ri taassurot qoldira olamanmi yoki yo'qmi, deb tashvishlanadilar, shuning uchun ular essedan ularni ajoyib qiladigan hamma narsani olib tashlashadi. Bitiruvchilar nuqtayi nazaridan juda xavfsiz, esselarni o'qish juda zerikarli hisoblanadi.

Umuman, maktab bitiruvchilari kelajakda yaxshi faoliyat yo'nalishlarini tanlamoqchi bo'lishsa, nufuzli oliy ta'lim va ish beruvchi huzuriga borganda o'zini to'la namoyon qilish uchun essedan foydalanishi mumkin. Yozib berilgan esse bitiruvchi yoki ishga kiruvchining nimaga qodirligi, fikrlash darajasini namoyon qiladi. Shuning uchun ona tili darslarida esse yozishga alohida e'tibor berish zarur.

Adabiyotlar:

1. Mahmudov N. Til ilmi va ta'limining muntazamligi // Til va adabiyot ta'limi. 2021. № 10. – 8-6.
2. Azimova I. O'zbek tilidagi gazeta matnlari mazmuniy pertsepsiyasining psixolingvistik tadqiqi. Filol.fan.nomz...diss. – Toshkent, 2008. – 62–63-b.
3. Долимов С. Таълимий баён ва иншо. – Т.: Ўқитувчи, 1968. –Б.103.
4. Исматов С. Ўрта мактабларнинг юкори синфларида иншо. –Т.: Ўқитувчи, 1973. –Б.62.